

ВИЗНАЧЕННЯ КАЖАНІВ УКРАЇНИ ЗА ЕКСТЕР'ЄРНИМИ ОЗНАКАМИ

Василь Покин'череда

Карпатський біосферний заповідник (Рахів)

Pokynchereda V. Identification of Ukrainian Bats by External Features. — There are keys for bat species of Ukraine, based on external features, and which were used in the first trial issue of “Field keys for bats of Ukraine” (1997).

Наш визначник зорієнтований, в першу чергу, на допомогу зоологам, які працюють у заповідниках або біологічних стаціонарах, і яким, в силу певних обставин чи традицій, доводиться бути універсальними спеціалістами. Визначення живих кажанів в польових умовах значно відрізняється від камеральної діагностики мертвих тварин, на що робить ухил переважна більшість визначників.

Ми спробували побудувати наш визначник таким чином, щоб можна було якомога ефективніше використовувати власне візуальний метод. Спочатку вказуються найважливіші діагностичні ознаки, далі наводяться менш важливі, які швидше дозволяють самовпевнитися у правильності висновку. При візуальному огляді тварини в першу чергу звертайте увагу на її розміри, форму і розміри вух та козелка, а також довжину передпліччя. Цього часто буває достатньо, щоб впевнено діагностувати вид. Якщо ж є потреба взяти сплячу тварину до рук, слід швидко провести огляд, звертаючи увагу також на розмір шпори, наявність епіблеми та характер кріплення літальної перетинки до стопи, і помістити її на попереднє місце.

Практичні поради

Кажани належать до найбільш вразливої групи наземних ссавців нашої фауни. Про це свідчить їх представленість у різноманітних Червоних списках. Зокрема, до Червоної книги України (1994) занесено 12 видів кажанів, що складає 50% вітчизняної хіроптерофауни. Цей факт в значній мірі і повинен обумовлювати наше ставлення до цих тварин.

Під час проведення досліджень рукокрилих, необхідно вкрай обережно з ними поводитися – з однієї сторони щоб не пошкодити тварину, з другої – щоб не постраждати самому. Кажани боляче кусаються і, крім того, є носіями вірусу сказу. В окремих популяціях ступінь інвазії дуже високий. Активних тварин бажано брати до рук в такий спосіб, щоб її тіло черевною стороною розміщувалося на пальцях, при чому вказівний палець повинен знаходитися під нижньою щелепою (на горлі), а великий палець – фіксувати спину.

Коли все-таки тварина вчепиться в руку, треба не вириватися, а закрити їй ніздрі, що негайно призведе до припинення хватки. Місце укусу бажано промити дезинфікуючим розчином, наприклад, алкоголем чи одеколоном. Тварини, які знаходяться в стані зимової сплячки, є практично безпечними. Навіть якщо вони прокидаються під час огляду, то ще довгий час залишаються млявими. Все ж таки треба прагнути до того, щоб не брати звірків до рук, особливо під час зимівлі, так як пробудження може бути для них фатальним.

Велика кількість видів досить легко, при певних навиках, діагностується візуально – достатньо детально оглянути тварину. Морфологічно подібні види, які можна впевнено визначити тільки тримаючи в руках, під час зимівлі обліковуються спільно як один вид. До таких “видів-двійників” належать нічниці велика і гостровуха та нічниці вусата і Брандта¹⁰.

¹⁰ Щодо діагностики видів-двійників кажанів див. також статті І. Загороднюка та А. Циби у цій збірці. — *Прим. ред.*

Ключі до визначення

1. На носовій частині голови є шкірястий виріст у формі підкови, козелок відсутній. Під час зимівлі тварини переважно огорнуті літальною перетинкою. Підковоносі (*Rhinolophidae*), 2
— На носовій частині немає шкірястого виросту, козелок є. В стані зимової сплячки крила складені вздовж боків тіла. Гладконосі (*Vespertilionidae*), 4
2. Передпліччя менше 43 мм (34,5–42,5 мм). Розміри тіла малі. Верхній виступ сідла прямокутний. Підковоніс малий (*Rhinolophus hipposideros*)
— Передпліччя більше 43 мм 3
3. Передпліччя 43–51 мм. Розміри тіла середні. Верхній виступ сідла видовжений, з гострою вигнутою верхівкою. Підковоніс південний (*Rhinolophus euriale*)
— Передпліччя більше 51 мм (51–60,5 мм). Розміри тіла великі. Верхній виступ сідла заокруглений. Підковоніс великий (*Rhinolophus ferrumequinum*)
4. Вуха дуже короткі – не виступають над головою. Козелок короткий, рогаликоподібний. В стані спокою кінці крил загнуті до середини. Довгокрилець звичайний (*Miniopterus schreibersi*)
— Вуха виступають над головою. 5
5. Вуха з'єднані біля основи шкіряною складкою і знаходяться посередині голови. Їх внутрішні краї майже торкаються. Широковух звичайний (*Barbastella barbastellus*)
— Вуха розділені і знаходяться збоку голови. 6
6. Вуха дуже довгі – понад 30 мм, їх довжина майже рівна довжині передпліччя. У зимуючих тварин вуха сховані під крилами і над головою видно тільки ланцетоподібні козелки. Рід вухані (*Plecotus*), 7
— Вуха коротші 30 мм і не досягають довжини передпліччя. 8
7. На передньо-верхньому краї очних повік є великі, розміром з око, овальні горбики, вкриті вібрисами. Відстань між горбиками через лоб тварини рівна 1–1,5 діаметрам горбика. Кінець морди позаду мочки носа роздутий і густо вкритий волоссям. Хутро спини бурого забарвлення, черево жовтувате. Кінчик пенісу загострений. Вухань звичайний (*Plecotus auritus*)
— Горбики на передньо-верхньому краї очних повік невеликі, значно менші ока. Відстань між горбиками через лоб тварини складає 3–4 діаметра одного горбика. Кінець морди позаду мочки носа не роздутий або слабо роздутий і вкритий рідким, коротким волоссям. Хутро спини інтенсивно сіре, черево світло-сіре або білувате. Пеніс булавоподібний. Вухань австрійський (*Plecotus austriacus*)
8. Козелок ланцетоподібний. Епіблема відсутня. Між іклом і великим передкутнім зубом (премоляром) верхньої щелепи знаходяться два дуже маленькі малі передкутні зуби. Рід нічниця (*Myotis*), 9
— Козелок іншої форми. Епіблема є. 17

9. Довжина передпліччя більша 50 мм. 10
 — Довжина передпліччя менша 50 мм. 11
10. Довжина передпліччя від 57 до 66 мм. Козелок широкий, рівномірно звужується до заокругленої верхівки. Зовнішня сторона вуха помітно випукла. Розміри тіла великі. Нічниця велика (*Myotis myotis*)
 — Довжина передпліччя 53,5–62,5 мм. Козелок тонший, ніж у попереднього виду, його верхівка загострена. Зовнішня сторона вуха майже не випукла. Розміри тіла великі. Нічниця гостровуха (*Myotis blythi*)
11. Довжина передпліччя від 44 до 49 мм. Розміри тіла середні. Літальна перетинка кріпиться до основи стопи (місце зчленування плесни з гомілкою). Шпора довга – займає 2/3 міжстегнової перетинки. Хвіст виступає приблизно на 3 мм з міжстегнової перетинки, яка вкрита з черевної сторони білуватим волоссям. Нічниця ставкова (*Myotis dasycneme*)
 — Передпліччя менше 44 мм. 12
12. Довжина вуха перевищує половину довжини передпліччя і складає 21–27 мм. Вуха без вирізів, прикладене до щоки виступає за кінчик носа на 10–13 мм. Передпліччя довжиною від 36 до 44 мм. Нічниця довговуха (*Myotis bechsteini*)
 — Довжина вуха не перевищує половини довжини передпліччя. 13
13. Нижня сторона міжстегнової перетинки між кінцями шпор і хвостом потовщена і вкрита щетинистими твердими війками, що розташовані двома паралельними рядами. Вуха відносно довгі – від 15 до 19 мм, світло-рожеві, на кінчиках темніші. Довжина козелка складає 2/3 довжини вуха. Довжина передпліччя 35–40 мм. Хутро на спині світло-коричневе, волосся біля основи темніше. Забарвлення черева білувате. Нічниця війчаста (*Myotis nattereri*)
 — Нижня сторона міжстегнової перетинки між кінцями шпор і хвостом не потовщена і не вкрита щетинистими твердими війками. 14
14. На зовнішній стороні вуха є характерний виріз, який утворює майже прямий кут. Розміри тіла середні. Передпліччя 36–41 мм. Хутро на спині кучеряве, триколірне – біля основи сірувато-буре, посередині жовтувате, на кінчиках рудувате або бурувате. Колір черева коричневий. Нічниця триколірна (*Myotis emarginatus*)
 — На зовнішній стороні вуха немає характерного прямокутного вирізу. Розміри тіла дрібніші. 15
15. Нижній край крилової перетинки прикріплюється до першої третини або до середини плесна. Шпора довга – займає 2/3 міжстегнової перетинки. Вуха довжиною 10–15 мм, прикладені до щоки не досягають кінчика носа. Під час зимівлі вуха переважно загнуті дозад. Довжина передпліччя складає від 35 до 41 мм. Хутро на спині коричневе, на череві – сіре. Нічниця водяна (*Myotis daubentoni*)
 — Нижній край крилової перетинки прикріплюється до основи пальців. Шпора займає 2/5–2/3 міжстегнової перетинки. Морда дуже темна, іноді чорна. 16

16. Вуха довжиною 12–17 мм, прикладене до щоки не виступає за кінчик носа. Козелок довгий, загострений. Довжина передпліччя 31–37 мм. Кінець хвоста виступає за міжстегнову перетинку приблизно на 2 мм. На шпорі часом є невеликий шкірястий виріст, що нагадує епіблему. Пеніс трубкоподібний, однорідний по всій довжині, діаметром близько 1 мм. Колір хутра на спині переважно темно-коричневий, іноді майже чорний. Нічниця вусата (*Myotis mystacinus*)
 — Вуха довжиною 12–17 мм, прикладене до щоки виступає за кінчик носа на 1–3 мм. Козелок на кінці тупий, на зовнішній стороні випуклий. Кінець хвоста незначно виступає за міжстегнову перетинку. Передпліччя 33–38 мм. Шкірястого виросту на шпорі немає. Пеніс на кінці булавоподібний, діаметром 2 мм. Хутро на спині різних відтінків коричневого кольору, на череві – брудно-біле. Нічниця Брандта (*Myotis brandti*)
17. Козелок короткий, грибоподібної форми; його ширина значно перевищує довжину. Епіблема з поперечною кістковою перегородкою. Рід вечірниця (*Nyctalus*), 18
 — Козелок рогалякоподібний, його довжина перевищує ширину. 20
18. Довжина передпліччя понад 63 мм (63–69 мм). Розміри тіла великі. Вуха дуже широкі – ширина вуха більша за довжину. Хутро коричнево-руде, на череві світліше. Вечірниця велетенська (*Nyctalus lasiopterus*)
 — Довжина передпліччя менша 63 мм. 19
19. Передпліччя 51–59 мм. Розміри тіла великі. Хутро на спинній і черевній стороні забарвлене в рудо-коричневий колір. Волосся однаково забарвлене на всій довжині. Вечірниця дозирна (*Nyctalus noctula*)
 — Довжина передпліччя 41–46 мм. Хутро на спині двоколірне, коричневе, біля основи темніше. На череві хутро світліше. Вечірниця мала (*Nyctalus leisleri*)
20. Передпліччя більше 37 мм. Розміри тіла великі або середні. Кінець хвоста на 4–7 мм виступає за міжстегнову перетинку. Малі передкутні зуби відсутні – ікло і великий передкутний зуб прилягають один до одного. 24
 — Передпліччя менше 37 мм. Розміри тіла дрібні. Кінець хвоста не виступає за міжстегнову перетинку (за виключенням нетопира кожанкоподібного). Між іклом і великим передкутним зубом знаходиться невеликий малий передкутний зуб (у нетопира кожанкоподібного може бути відсутній). Рід нетопирі (*Pipistrellus*), 21
21. Кінець хвоста на 2–5 мм виступає за міжстегнову перетинку. Епіблема розвинута слабо і немає поперечної перетинки. Малий передкутний зуб відсутній або слабо виражений. Пеніс самця має характерну Г-подібну форму. Довжина передпліччя 33–37 мм. Нетопир кожанкоподібний (*Pipistrellus savii*)
 — Кінець хвоста не виступає за міжстегнову перетинку. Епіблема розвинута добре і має поперечну перетинку. У верхній щелепі є один малий передкутний зуб. Пеніс самця має іншу форму. 22

22. Вдзовж нижнього краю міжстегнової та літальної перетинок – від хвоста до п'ятого пальця передньої кінцівки, проходить широка біла смуга. Малий передкутній зуб не помітний в профіль. Внутрішній різець верхньої щелепи одновершинний і більш ніж у 2 рази вищий за зовнішній.
 Нетопир середземноморський (*Pipistrellus kuhli*)
 — Широка біла смуга на нижній стороні міжстегнової та літальної перетинок відсутня. Малий передкутній зуб верхньої щелепи добре помітний в профіль. Внутрішній різець двовершинний і менш ніж у 2 рази вищий за зовнішній. 23.
23. Довжина передпліччя менша 33,5 мм (26–33,2 мм). Вуха прикладені до щоки не виступає за кінчик носа. Перший (великий) палець крила разом з кігтем коротший від ширини суглоба при складеному крилі.
 Нетопир малий (*Pipistrellus pipistrellus*)
 — Довжина передпліччя більша 33,5 мм (33,5–36,5 мм). Вуха прикладені до щоки виступає за кінчик носа. Перший (великий) палець крила разом з кігтем рівний або довший від ширини суглоба при складеному крилі.
 Нетопир лісовий (*Pipistrellus nathusii*)
24. Епіблема з поперечною кістковою перегородкою, добре розвинута. Забарвлення спини і черева чітко розмежоване. Волосся на спині двоколірне – біля основи темне, а на кінчиках сріблясте. Колір хутра на череві світліший. Хвіст на довжину двох хребців виступає з міжстегнової перетинки. Довжина передпліччя 39–48 мм.
 Лилик двоколірний (*Vespertilio murinus*)
 — Епіблема погано розвинута. Поперечна кісткова перегородка відсутня. Чітко вираженої межі між забарвленням спини і черева немає.
 Рід кожани (*Eptesicus*), 25
25. Довжина передпліччя менша 44 мм (38–43 мм). Розміри тіла середні. Хвіст на довжину 4–5 мм виступає з міжстегнової перетинки. Забарвлення спини двоколірне – основний колір волосків від інтенсивно-чорного до буро-шоколадного, кінчики волосків золотисто-жовті. Забарвлення черева пальово-бурувате.
 Кожан північний (*Eptesicus nilssoni*)
 — Довжина передпліччя більша 44 мм (44–56 мм). Розміри тіла великі. Хвіст на довжину двох останніх хребців (5–7 мм) виступає з міжстегнової перетинки. Забарвлення спини бурувато-коричневе, черева – більш світле і сіріше.
 Кожан пізній (*Eptesicus serotinus*)

Подяка

Автор щиро дякує професорам, докторам біологічних наук Ю. Крочку, М. Ковтуну, К. Татаринуву за цінні поради та зауваження під час укладання визначника, своїм колегам-зоологам, старшим науковим співробітникам І. Загороднюку, Я. Довганичу та В. Чумаку за допомогу та моральну підтримку, а також всім колегам, які постійно допомагали у проведенні польових досліджень і таким чином сприяли появі визначника, зокрема Р. Варговичу та О. Монич.

Література

1. *Абеленцев В. І., Підоплічко І. Г., Попов Б. М.* Ссавці. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1956. – Том 1, вип. 1. – 448 с. (Фауна України).
2. *Крочко Ю. І.* Кажани України // Тези доповідей 48-ї наук. конф. УжДУ. Сер. біол. – Ужгород, 1994. – С. 27–28.
3. *Крочко Ю. І.* Кажани України та деякі аспекти їх охорони // Науковий вісник УжДУ. Сер. біол. – Ужгород, 1995. – Вип. 2. – С. 96–98.
4. *Кузнецов Б. А.* Определитель позвоночных животных фауны СССР. – Москва : Просвещение, 1974. – Ч. 3. – 208 с.
5. *Кузякин А. П.* Летучие мыши. – Москва : Советская наука, 1950. – 444 с.
6. *Стрелков П. П.* Бурый (*Plecotus auritus*) и серый (*Plecotus austriacus*) ушаны (Chiroptera, Vespertilionidae) в СССР. Сообщение 1 // Зоол. журн. – 1988. – Том 67, Вып. 1. – С. 90–101.
7. *Татаринов К. А.* Фауна хребетних заходу України. – Львів : Вища школа при Львів. ун-ті, 1973. – 257 с.
8. Червона книга України. Тваринний світ. – Київ : Вид-во "Укр. енцикл.". – 1994. – 464 с.
9. *Andera M., Horáček I.* Poznáváme naše savce. – Praha : Mladá fronta, 1982. – 256 s.
10. *Wołoszyn B. W.* Jaki to nietopierz? – Krakow : Wydawn. Zool., 1991. – 56 s.
11. *Vlašín V., Vlašínova H.* Klíček urcování savců. – Brno : KDPM, 1986. – 88 s.